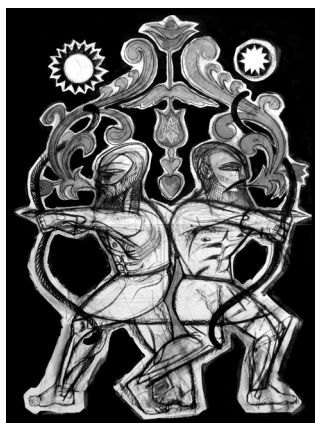

KOVÁCS KISS GYÖNGY

AZ ANGOL ORVOS ESETE A MAGYAROKKAL

John Paget utazása Magyarországon és Erdélyben

■ „*Beata Ungheria! Se non si lascia piu mal-
m enare!*”¹ – ezzel a mottóval indítja magyaror-
szági és erdélyi utazásai során gyűjtött tapaszta-
latait összefoglaló munkáját a 19. század köze-
pén az angol orvos, aki – nem melleleg – ké-
sőbb Erdélyt választja második hazájának. A va-
lószerűsíthetően normann eredetű, királyi vér-
ből származó felmenőkkel büszkélkedhető John
Paget – vagy ahogyan „fogadott pátriájában” ké-
sőbb gyakran titulálják, „John Paget János” egy
európai grand touron, Rómában ismerkedik
meg Wesselényi Polixénával, Wesselényi Mik-
lós másodfokú unokahúgával, akit Bánffy László
bárótól való válását követően feleségül vesz.
Párizsi és angliai tartózkodás után a házaspár
1839-ben visszatér Magyarországra, majd Ko-
lozsváron házat, Aranyosgyéresen birtokot vá-
sárol. A mintagazdasággá fejlesztett birtokra
Paget angol stílusú kis kastélyt építtet és angol-
parkot létesít. Ő Torda megye legtöbb adót fize-
tő birtokosa.² A házaspár a nyarakat a birtokon,
a teleket Kolozsváron tölti.³ 1847-ben Paget ho-
nosítást kap az országgyűlésen. Bem egyik
szárnysegédeként részt vesz a szabadságharc-
ban, amellyel az angol sajtót is tudósítja az ese-
ményekről. A világsi fegyverletételt követően
Angliába menekül, és csak a brit kormány köz-
benjárásának köszönhető, hogy 1855-ben újra
visszatérhet Erdélybe, ahol számos, a művelő-
dést előmozdító kezdeményezésben játszik sze-
repet, és a társas élet egyik tevékeny szervezőjé-
vé válik. Az Erdély Gazdasági Egylet és az Erdé-

Szembeötlő
rokonszenvel ír
a „különös kis ország”
Erdélyről, ami Skóciára
emlékezteti.

lyi Lovaregylet alapító tagjai közé tartozik, és szintén ő az első elnöke az 1872-ben alakult Kolozsvári Korcsolyázó Egyletnek. Kolozsváron is foglalkoztatják a műemlékek, ezekről több feljegyzést készít.⁴

Az unitárius Paget a magyar és angol unitáriusok közötti kapcsolatok megteremtésében szintén komoly szerepet játszik. A veszélyeztetett kolozsvári unitárius iskolának segélyt szervez, megmentve az intézményt a bezárástól.⁵

Még 1935 júniusában – feltehetően Wesselényi Polixéna hatására (is) – William Sanford újságíró és George Edwards Hering tájképfestő társaságában beutazza Magyarországot és Erdélyt. Az utazást 1836-ban megismétli, s ezzel szinte másfél évre kerekíti a két ország megismerésére szánt időt.

1837-ben Kolozsváron kezdi el írni *Hungary and Transylvania; with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical* című kétkötetes munkáját, amelynek anyaga nagyrészt saját utazása tapasztalatain alapul. Az *Előszó* dátuma: 1839. szeptember.

Felkészülésként számos, Magyarországról szóló könyvet elolvasott; ezek jegyzékét a függelékben közli. Köztük szerepel Széchenyi István *Hitele* is – Paget egész munkája szinte válasz ennek egyik mondatára, amit maga is idéz: „Igaz, hogy hazánk most nemigen van divatban, s a külföld alig tudja, hogy vagyunk.” A Nyugat Paget könyvéből kaphatott először tárgyilagos, jóindulatú tájékoztatást a nagy angolbarát gróf által elindított reformok útjára lépett, 19. századi Magyarországról és Erdélyről.

A szokványos útirajzokon túlmenően bemutatja az ország társadalmi, politikai, gazdasági helyzetét is – nem az „angol divat-utazó” manírjaival, hanem gazdag angliai és európai tapasztalattal a háta mögött, széles körű műveltséggel, brit pragmatizmussal. Komoly szakszerűséggel, ugyanakkor könnyed stílusban ábrázolja Magyarország és Erdély tájait, gazdag, de ki nem használt természeti kincseit, számára rokonszenves lakosait. Értően elemzi társadalmi-politikai szervezetét, amely annyira lemaradt az angol parlamentáris rendszerhez képest – és javaslatokat is megfogalmaz a helyzet javítására.

A közel kilencszáz oldalas kötetet, amely először 1839-ben jelent meg Londonban, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc által támasztott érdeklődés következtében Angliában további három kiadás követett. Németül kétszer látott napvilágot *Ungarn und Siebenbürgen. Politisch, statistisch oeconomic* címen, Amerikában az első kiadást követően másodszer is volt rá olvasói igény. Teljes magyar kiadása nem készült; 1987-ben Maller Sándor válogatásában és szerkesztésében a budapesti Helikon Kiadó szemelvényes fordítást jelentetett meg belőle, a Kriterion Könyvkiadó 2011-es kiadása ezt a válogatást bővítette ki az erdélyi vonatkozású részekkel.

Paget társadalmi-politikai-gazdasági vázlata – néhány tévedése és évszámelírása ellenére – kétségtelenül a reformkor egyik legalaposabb forrásértékű munkájának tekinthető Magyarország és Erdély vonatkozásában. Nemcsak „láttelelet vesz”, állást is foglal az egyes kérdésekben – javító szándékkal, de kíméletlenül bírálva mindazt, ami a nyugat-európai több száz éves demokráciában szocializálódott angolként elfogadhatatlan számára.

Mivel ő maga több vallású és nyelvű országból érkezik, már Pozsonyban nyilvánvalóvá válik számára, hogy „Magyarország egyik legsúlyosabb nemzeti gondja” az, „hogy népessége számos nemzetiségre oszlik, s ezek többnyire az ország különféle részeit lakják [...] Ne képzelje az olvasó, hogy Magyarországra érkezve egyetlen néppel fog találkozni, inkább népek egész sorával [...]”⁶ A több nem-

zetiség egymás mellett élése hatványozottan jelentkezik Erdélyben – állapítja meg. „Erdély azonban messze túltesz rajta [Magyarországon] ezen a téren: az itteni lakosság nemcsak nyelvében, fajtájában és vallásában különbözik, hanem ráadásul polgári törvényeiben is, politikai intézményeiben is [...] a nemzeti érzés fajtái és az előítéletek pedig annyifélék itt, hogy nem is tudnám számba venni.”(176)

E nemzetiségeket – írja – „csak a földrajzi helyzet és egyéb körülmények egyesítenek egyetlen nemzetté”. (13) Ez azonban akkor még csak a magyar liberalizmus víziója, amely természetes keretének az egységes nemzetté fejlődő társadalmat tekinti, s a nemzeti lét alapját a közös magyar nyelvben találja meg – ami az angol példa nyomán Paget számára is természetes. Munkája megjelenése után tíz évvel szembesülnie kell azzal, hogy a „soknemzetiség” nem vált magyar államnemzetté.

Több helyen tesz említést a magyarok hazaszeretetről is, amit meghatónak tart. „A magyar ember szenvedélyesen szereti hazáját, s meg van győződve, nincs nála boldogabb és gazdagabb a világon.” (159) Ugyanakkor „a magyarokban erősebb lojalitás él királyuk, nagyobb tisztelet a fennálló intézményeik iránt, mint amilyennel bárhol Európában találkozhatni”. (18) Ezért érthetetlen számára, hogy a külföldről érkezők miért tulajdonítanak oly erős forradalmi szellemet a magyarságnak.

Elmélyülten tanulmányozza a „magyarok jellegét”, amely – meglátása szerint – Debrecenben és környékén jelentkezik a legletisztultabb formában. „A nyelvet itt beszélik a legtisztábban, szegény és gazdag egyaránt nemzeti viseletben jár, s még ma is szembeszökőek azok a nemzeti sajátságok, amelyeket az idegenekkel való gyakori érintkezés többnyire elfakít.[...] „Minden sajátos jellemvonás közt a büszkeség a legerősebb a magyarban: az összes környező népekre királyi megvetéssel tekint le [...] Szokás a magyart restséggel vádolni, és ha ezen azt értjük, hogy nem szeret pusztán a munka kedvéért dolgozni, mint az angol, azt hiszem, a vád jogos. Egy magyar soha meg nem moccanna, ha nyugton is ülhet, és sose gyalogol, ha lovagolhat. [...] S nemcsak a lendület hiányzik belőle, hanem a kitartás is. Ha valamilyen vállalkozása nem sikerül elsőre, a magyar könnyen kiábrándul, és elveszíti a kedvét. [...] „A magyar jelem sajátos keverék: alkati passzivitásuk és mélabújuk nagyfokú ingerlékenységgel párosul. A magyar ember járása lassú és kimért, arca töprengő, beszéde erélyes és méltóságteljes. De amint izgalomba jön, óriási hévvel tör ki, mint azt az ellenségei gyakran tapasztalhatták saját bőrükön. A siker mértéktelen örömmel tölti el, s olyankor, amikor a lelkesedés szárnyakat ad ékesszólásának, vagy szédítő táncának rejtélyes sodrása magával ragadja, komolyságát hiába is keresnénk rajta.” (154)

Ami a magyarok műveltségét illeti, Paget már Pozsonyban csodálkozva és elismeréssel szembesül azzal, hogy „klasszikus műveltségük, kiváltképp latin tudásuk, felér a miénkkel, országuk törvényeit pedig jóval aprólékosabban ismerik, mint mi a mieinket”. (18) Az pedig angolként végképp meglepi, hogy „a legjobb angol szerzők neve közszájon forog”. (42) Sok házban eredeti angol nyelven olvassák az angol szerzőket, Shakespeare-t, Byront, Scottot, mi több, a kortárs Bulwert is. (42)

Utazása során Paget mindvégig figyelemmel kíséri a politikai helyzet alakulását, amelynek értékelésében alapvetően optimistának bizonyul. „Nagy változások indultak el, s többé nem lehet őket visszafordítani; ha mindezt bölcsen irányítják, úgy hiszem, Magyarország boldogabb, dicsőbb jövőnek néz elébe. Elé-

gedett és jómódú nemességet látok; erős kormányzatot, amelynek tekintélye van külföldön, mert szeretik és tisztelik odahaza; látom, amint a magyar paraszt, szabad kisbirtokosként korlátlan ura saját földjének; választókat, esküdteket, katonákat, azaz polgárokat látok, a szó legnemesebb értelmében, kik háborúban az ország védőbástyái, s szabadságjogainak éber őrei béke idején. Majd a jövő dönti el, hogyan váltható valóra ez a látomás.” (131)

Politikai felfogása nagymértékben hasonlít a kortárs magyar liberális ellenzékéhez. A nemzeti függetlenség és társadalmi haladás az ő eszménye is, s e kérdésben egyetért az 1832–1836-os pozsonyi diéta szónokaival, akiket hallhatott. Wesselényit nagyra tartja, hűtlenségi perét igazságtalannak véli, de a módszer megválasztásában inkább Széchenyi gondolatisága áll közelebb hozzá. Nemegyszer tér vissza erre a témára, a legtömörebben ott, ahol a Széchenyi–Wesselényi-ellentét lényegét fogalmazza meg. Paget az ország jövőjét illetően Széchenyi reformpolitikájával ért egyet, Wesselényi magatartását „nemesnek”, ugyanakkor túlságosan haladónak véli. Mint írja, sokan a magyarok közül, „bár éppoly liberális felfogásúak, mint nagyobb hangú társaik, igen megfontoltak, s ez sok jóval biztat a jövőre nézve. E higgadtabb elmék inkább hajlanak arra, hogy megvalósítsák mindazt, ami keresztülvihető, s ily módon a legelőnyösebben éljenek a kínálókozó lehetőségekkel, míg a kívánatos, de megvalósíthatatlan változások szorgalmazását bölcsebbnek ítélik, ha más időkre, kedvezőbb körülmények beköszöntéséig elhalasztják.” (80) A mottóul választott Dante-idézet is – amelyet Széchenyi is használt a *Jelenkorban* megjelent írásában – erre a habitusra céloz. A liberalizmus eszmerendszerével való rokonszenvének Paget gyakorta hangot ad, angol lévén azonban – a magyartól merőben különböző történelemmel, politikai-társadalmi közeggel a háta mögött – némelykor meghökkenti a magyar liberalizmus egy-egy „vadhajtása”, és értetlenül áll „némely magyar liberális szemléletűekkel” szemben, akik „úgy beszélnek a parasztságról – miközben szívükön viselik ezek sorsát –, mintha azok az élőlények nem is ugyanazon fajtába tartoznának, mint ők”. (18)

Az 1835-ös politikai eseményekről – a pozsonyi diéta üléseiről is – és a Pagettel való találkozásokról Wesselényi és Széchenyi *Naplója* is több helyütt megemlékezik.

Wesselényi személye az erdélyi részben is jó néhányszor feltűnik, egyebek közt az 1830-as évek történéseinek taglalása kapcsán, amelyek Erdélyben is napvilágra hozták a felszín alatt lappangó elégedetlenséget az osztrák uralommal szemben, „s az ország egy emberként követelte, hívják össze a megyegyűléseket és az országgyűlést”. (177) Az erdélyi nemzeti érzés nagy erővel való feltörésével magyarázza olyan vezető egyéniségek megjelenését, mint amilyen Wesselényi Miklós, akiben „annyi lendület és bátorság, az igazságszeretet és nyíltszívűség, emellett olyan nagyszerű szónok is, nem meglepő hát, hogy rövidesen ő lett [az ellenzéki] párt vezére”. (177) Az 1834–1835-ös erdélyi országgyűlés munkálatairól utólag értesül, és – néhány pontatlansággal ugyan, de – beszámol az ott történekről.⁷ Ő maga már a felosztatást követően ér Kolozsvárra, ahol „teljes a csönd”, ami „tízszerte hangosabban vádolja az abszolutizmus ügynökeit, mint a legvadabb zendülés.” (184)

Miközben – bevallása szerint – „semmi kedve” útikalauz szerepében tetszelegni, igen részletesen mutatja be „a szépülő Buda-Pestet”, amelyről rokonszenvel és reménykedéssel ír. „Pest nem egy uralkodó akaratának köszönheti létét, mint Potsdam vagy Karlsruhe, melyek királyi szóra nőttek ki a pusztaságból, ha-

nem egy nép iparkodásának és tulajdon természeti adottságainak. [...] nem kell nagy bölcsesség hozzá, hogy Buda-Pestnek ragyogó jövőt jósoljunk. Senki sem kívánhatja felvirágzását őszintébben, mint e sorok írója, aki úgy véli, hogy a város jövője szorosan összefügg egész Magyarországgal és talán Kelet-Európa függetlenségével is.” (97) Elismerően tekint a Duna-sor palotáira, amelyek közül „némelyik 40 000 angol fontba is belekerült”, (83) jók a benyomásai a Nemzeti Múzeumról és a Tudós Társaság házáról, a Magyar Tudományos Akadémiáról, az ott folyó munkáról. Meglepődéssel vegyes elégtétellel nyugtázza, hogy a Kaszinóban az olvasóterem asztalán megtalálható a *Galignani*, az *Atheneum*, az *Edinburgh Review*, a *Quarterly Review* és a *Foreign Quarterly Review*. (83) Ám – jegyzi meg némi méltatlankodással – az épület összes helyiségében átható dohányillat terjeng. „Ne feledjük azonban, hogy Magyarország nincs messze Törökországtól, a helyi dohány pedig kitűnő, s a dohányzás nem is olyan visszataszító dolog, ha nem jár együtt az ivással és köpködéssel, márpedig a világnak ezen a táján ezeknek éppolyan kevésbé kellene összetartozniuk, mint az ájtatos ábrázatnak és a tiszta lelkiismeretnek sok helyütt.” (83–84) A brit manírokhoz szokottan jólesően – és angol nemzettársai felé bírálólággal – állapítja meg, hogy „a kaszinó, nagyvonalúan, idegenek előtt is nyitva áll, nem úgy, mint a mi, szűkkeblű szabályok alapján igazgatott angol klubjaink többsége”. (84)

A pest-budai seregszemléből a fiákerek sem maradnak ki, amelyeket „egy napon sem lehet említeni azokkal a szutykos, otromba, vedlett és lassú járművekkel, melyeket Londonban láthatsz; a fiáker rendkívül tiszta, elegáns, nyitott 'calèche' [...], a kocsis pedig eszességben és szellemességben épp annyira felülmúlja facipős párizsi kollégáját, mint járműve a londoni kocsikat”. (82–83)

Szívderítő látványnak tekinti a pesti utcák „jobb cégtábláit” is, amelyeknek ürügyén kedélyesen csipkelődik angol honfitársaival: „kedvelem ezeket a cégtáblákat: élénkebbé teszik az utcaképet, nem úgy, mint a mi drága, de egyszerűséget színlelő üzleteink. Egy West End-i szállodásnak vagy divatos szabónak égne állna a haja a gondolatra, hogy boltja bejáratát mindkét oldalon hatalmas, festett cégtáblával ékesítse, mert nálunk mindenki a felette állókat majmolja, és John Smith boltja úgy fest, mintha Mr. Smith múzeuma, irodája vagy a jóég tudja, mije lenne.” (91–91)

A fővárosról szerzett kedvező benyomásai miatt értetlenül áll a magyar elit jó néhány tagjának attitűdjével szemben, akik „bár magyarok”, „a sajátjuk helyett jobb szeretnek más ország fővárosában lakni [Bécsben], távol éltek az országtól, semmit sem tudtak Pestről, viszont igen szerették volna valamilyen ürüggyel mentegetni magukat, amiért elhanyagolják azt, amit manapság kezdenek az emberek a kötelességüknek tekinteni: hogy abban az országban lakjanak, ahonnan hatalmas jövedelmük származik.” (109)

Paget munkájában jelentős helyet kap a mindennapok különböző aspektusainak leírása is, a viselettől a társasági szokásokig és az étkezésekig. Meglátása szerint a magyarok – a nyugat-európaiakhoz viszonyítva – túlságosan nagy hangsúlyt helyeznek a külsőségekre – Pozsonytól Erdélyig mindenütt. „Szinte hihetetlen, milyen fényűző libériába vagy uniformisba öltöztetik a magyarok többnyire még szolgálkat is – jegyzi meg. – Idegen számára meghökkentő élmény, amikor az asztalnál egy takaros egyenruhába öltöztetett huszár szolgálja ki, olyan harcias bajusszal és sarkantyúval, hogy az ember úgy érzi, a kés-villa helyett inkább szablya illenék a kezébe.” (15)

A viselet tekintetében „a régi iskola hívei” a diéta ülésein és a megyegyűléseken a „férfias”, sötét, fekete selyemhímzéssel díszített atillát viselik – írja –, „de a többség itt is, ahogy a világon mindenütt, Angliát utánozza. De még mennyire: az angломánia manapság annyira elterjedt, hogy egy divatos pesti szabó ál-mában sem remélheti, hogy más módon is kedvében járhat megrendelőinek, mint ha azzal kecsegteti őket, hogy nála a kabátok a legutolsó londoni módi után készültek.” (134) Ugyanakkor, meséli egyetértően: „egy igazi, régi vágású magyar, kifejtette, hogy ő ugyan ki nem állhatja ezeket a mindenféle újmódi eszméket és külföldi divatokat. [...] Hamarosan aztán azt kezdte bizonygatni, mennyivel különb ország Magyarország Angliánál, sőt, ami azt illeti, a világ minden országánál.” (134) „Szeretem az ilyen régimódi embereket! Talán kissé több bennük az előítélet és a gőg a kelleténél, de sose hiányzik belőlük a becsület és a férfiaság. A mi otthoni, bőrnadrágos, földesurainkra emlékeztetnek, erre a kitűnő, keményfejű fajtára, amelynek helyét többnyire oly gyatrán töltik be kiműveltebb fiaik.” (136)

Azt azonban megdöbbenéssel szemléli, hogy „jobb családoknál” is, vendégségben a vendégek némelyike „igen közönségesen ki-kiköpött a szoba szépen csiszolt padlójára”. Igaz, fűzi hozzá beletörődéssel, vannak helyek, ahol a „köpködés céljára egy homokos zsákot tartanak a sarokban”. (16–17)⁸ A szivar és a pipa ugyanakkor „ritkán kerül ki a szájukból, úgy látszik, az tölti be azoknak a testgyakorlatoknak a helyét, amelyekben mi akkora örömmel leljük”. (111) És ez ugyanúgy történik Pozsonyban, Pest-Budán, Balatonfüreden – az Anna-bálon, amelynek első angol nyelvű leírását Paget adja – vagy éppen Kolozsváron.

A magyar konyháról tapasztalatai ambivalensek. „A magyar konyha általában ízletes, de túlságosan zsíros, semhogy jónak nevezhetném. A nemzeti ételek némelyike azonban egészen kiváló, csakhogy ezekkel az idegen ritkán találkozhat egyebütt, mint a parasztok házaiban. Akárcsak mi odahaza, a magyarok is a rossz külhoni divatot követik, s elhanyagolják atyáik pompás, egészséges ételeit.” (17) A „rejtélyes” paprikás csirkének és a gulyásnak azonban gasztronómiai szakírókat megszegyenítő alaposágú, majd egészoldalas elemzését nyújtja. (258–259)

Étkezésekkor „temérdek pezsgő és bordói” kerül az asztalra, s ritkaságként néhány magyar borfajta is. „[...] alig akad ház, ahol ezekhez hozzá lehetne jutni: mindenütt a külföldiek járják. Sajna, a magyar borok nemcsak hogy igen jók, de ráadásul még olcsók is, s ez már elégséges bizonyítéka annak, hogy fogyasztásuk nem elegáns dolog” – fricskázza az elit nyugat-majmoló túlzásokban tobzódó tagjait.

Szembeötlő rokonszenvvel ír a „különös kis ország” Erdélyről, ami Skóciára emlékezteti. „Amikor nálunk még nem is álmodtak vallásszabadságról, évenkénti parlamenti ülésekről, képviselői fizetésről és választható elöljárókról, Erdélynek már egy ünnepélyes chartában biztosította mindezt fejedelme és az osztrák császár. Ez az ország az európai civilizáció legszélén helyezkedik el, de olyan intézményekkel és jogrendszerrel rendelkezik, amilyenekre még a legfejlettebb népeket sem ítélték mind ez ideig elég érettnek uralkodóik. [...] az erdélyiek azt az időt, amikor saját fejedelmeik uralkodtak, mindig úgy emlegették, mint valamilyen aranykort, nemzeti dicsőségük csúcspontját. [...] Lehet olyan vonzó a nemzeti függetlenség, hogy e bűvös szó hallatán az emberek elfelejtenek minden borzalmat, amivel a polgárháború, minden büntettet, amivel az idegen megszállás együtt járt? Így kell lennie; s mégis akadnak, akik nem restellnek gúnyt űzni

ezekből az érzelmekből, s amikor a népek sorsáról döntenek, éppoly kevésbé veszik tekintetbe, mintha csak birkanyájuk felől határoznának.” (176)

Meghatónak látja némely patriarchális erdélyi szokásoknak a 19. századba való átmentését is – részletesen taglalja, hogy a régimódi erdélyi udvarházaknál még mindig az a divat, hogy „Kora reggel az összes gyermek [...], még azok is, akik már maguk is házasok, születésük sorrendjében szépen felsorakoznak szülei előtt, tisztelettel kezet csókolnak, s megkapják tőlük a reggeli áldást.” (199) Nem kevésbé szertartásos az erdélyi ebéd sem, „pontban déli egy óraker”. Ritka az, ha egy udvarházban nincs ebédvendég. „El nem tudnám sorolni, milyen fogásokból áll az ebéd, de annyit mondhatok, hogy ha valakit nem elégít ki akár a minősége, akár a mennyisége, hát az igencsak nagyigényű ember lehet.” (201) Ebéd után kávé és likőr a szalonban, „némelyik házilag gyártott erdélyi likőr aromája a legjobb maraschinójéval vagy kuraszóéval is felveszi a versenyt”. (201) Délutáni kocsikázás, majd gouté, az uzsonna, „manapság már teát is szervíroznak hozzá”.

Angol pragmatistaként szembeszökő számára az erdélyiek pénzügyi járatlansága. „Üzleti ügyekben a legtöbb erdélyi merő gyermek. [...] Egész Erdélyben nincs egyetlen bankár” – jegyzi meg elképedten. (233) Nem teszi hozzá (nincs tudomása róla?), hogy hitelélet és nagyarányú eladósodás ettől még jócskán létezik Erdélyben (is).

Erdély „első városa” jó benyomást tesz rá, felméri, hogy „bár nem szokás Kolozsvárt az európai fővárosok közé sorolni, van benne néhány ház, amely Londonnak vagy Párizsnak is díszére válna”. (232)

A Kolozsváron dívó illemszabályokat a téli szezon egyik soirée-jára való meghívás kapcsán írja le. Feltűnő számára a merev elkülönülés a leányok és az idősebb asszonyok között. A Nyugat-Európában szokatlan jelenség okát illetően malíciózusan jegyzi meg: „gyanítom, hogy valamelyik kacér mama fejében született meg az ötlet, hogy anya és leánya szétválasztása, legalábbis az előbbieket esetében, mindkét félnek csak javára válna, különben a leányzó ártatlan lelkén még foltot ejtene, ha látná, hogy flörtöl az édesmama, un *peu prononcé*, meg aztán a kislány üde arcszíne és ifjúi bája nem a legszerencsésebb háttér a mama fonnyadó szépségéhez”. (237)

Megállapítja, hogy a magyar és az erdélyi nők helyzete, ami politikai és polgári jogait illeti, erősen különbözik az angolokétól. Már a pozsonyi diétáról szólva megemlíti, hogy a mágnások özvegyeinek is joguk van képviselőt küldeni az alsó tábla üléseire. Hasonlóképpen a nemesek özvegyei is elküldhetik a magukét a megyegyűlésekre, hogy ott eljárjanak a nevükben. Férjezett asszonyok vagy özvegyek polgári jogai ennél is kiterjedtebbek. A hajadonok, „még ha matuzsálemi kort érnek is meg”, mindvégig kiskorúak maradnak. „A magyar hölgyek sose válnak meg lánykori nevüktől, s vagyonukkal kapcsolatos peres ügyekben is mindig ezen a nevükön szerepelnek, még akkor is, ha életben van férjük. Vagyonuk fölött a férj egyáltalán nem rendelkezhetik, még a kezelését is saját maguk intézhetik, ha akarják, bár ez ritkán vagy talán sosem fordul elő.” (251)

A válás – mint írja – nem szokatlan jelenség erdélyi protestáns körökben, „s ha csak botránys házasságtörés nem kerül napvilágra, a törvény is, a szokás is inkább szerencsétlenségnek, semmint szégyennek tekinti. [...] Az elvált nők általában másodszor is férjhez mennek, s többnyire ugyanolyan jól, mint első alkalommal”. (252)

A magyarországinál patriarchálisabb erdélyi társadalomban elgondolkodtatja a szolgák sorsa – családiasan bánnak velük, bérük alacsony, de a földesúrék gondoskodnak róluk mindenben. „Amikor kiöregszenek a szolgálatból, senkinek eszébe sem jut az utcára tenni őket, rendszerint valamelyik távolabb eső, vidéki birtokra küldik, s ott gondoskodnak róluk életük végéig.

Mindennek megvan a jó, de a rossz oldala is. Életemben nem láttam hanyagabb és hitványabb szolgákat az erdélyieknél. Hogy az urukat meglopnák, nem hiszem, nem szokásuk, de azért legjobb borain részegeznek le, tönkreteszik legjobb lovaikat [...] S nem hiszem, hogy ez a családias bánásmód valóban a tisztelet és a jóakarát bizonyosága lenne, éppoly kevésbé, mint ahogy mi sem kegyetlenségéből vagy gögből vagyunk távolságtartók és tartózkodók a magunk szolgálival szemben.” (242)

John Paget kötete – elismeréseivel, fenntartásaival, bírálataival – valójában egy lehetséges és kívánatos fejlődési pályát rajzol meg Magyarország és Erdély számára. „Magyarország boldogulásának ügyét őszintén a szívemen viselem” – a mondat hitelét a munka egésze alátámasztja. Mint ahogyan Paget élete is. Az angol orvosból magyar – erdélyi – patrióta lesz, nemcsak házassága, birtokválasztása, Széchenyivel való barátsága, de a szabadságharcban való tevékeny szerepvállalása által is.

Az már nem az ő „története”, hogy a Házsongárdi temetőben, amelynek legrégbbi sírfeliratait 1840-ben Nagyajtai Kovács Istvánnal közösen jegyezte fel és adta közre a *Nemzeti Társalkodóban*, kriptájáról időközben leverték a család jelmondatát: *Espere et persevere* – Remélj és tűrj!

■ JEGYZETEK

1. Ó, boldog Magyarország! Csak ne hagyja magát félrevezetni már! (Dante: *Isteni színjáték*. Babits Mihály fordítása)
2. Egyed Ákos: *Régiók versengése a vasútért Erdélyben a 19. század közepén (1848–1873)*. Erdélyi Múzeum LXII. évf. 1–2. sz. (2000) 202.
3. Kovács Sándor: *Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára*. Keresztény Magvető CXIV évf. 2. sz. (2008) 207–211.
4. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja. Bp., 1985. 117; Kerny Teréz: *A kolozsvári múzeum középkori kőtára*. Erdélyi Múzeum LXIV évf. 3–4. sz. (2002) 71.
5. Kovács 2008. 212–218; Kovács Sándor: *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2011. 55–60; Cs. Lingvaj Klára: *John Paget élete és műve*. In: John Paget: *Magyarország és Erdély*. Naplójegyzetek. Kritérium, Kvár, 2011. 7–40. (13.)
6. John Paget: *Magyarország és Erdély*. Válogatta, szerkesztette, a szó- és névmagyarázatokot és a tanulmányt írta Maller Sándor. Fordította Rakovkszy Zsuzsa. Helikon Kiadó, Bp., 1987. 13. Az idézetek a továbbiakban ebből a kötetből származnak.
7. Az országgyűlést nem Wesselényi „könyomatos naplójának” bemutatása miatt oszlatták fel. Úgyszintén 1835-ben – erkölcsi ellenállást tanúsítva az alkotmányértő eljárással szemben – nem mondott le az összes erdélyi főispán és főkormányzósági tanácsos, ahogy azt John Paget írja.
8. Ezekről az illetlenségekről Wesselényi Miklós is egész fejezetet írt *Balítéletekről* című munkájában.